

I. Історико-літературний процес

*Торкут Наталія
(Запоріжжя)*

**Спогади Дж.Горсея про Росію
як літературна пам'ятка англійської
пізньоренесансної мемуаристики**

Репрезентативними зразками англійської пізньоренесансної “літератури факту” є спогади купця-дипломата Джерома Горсея, які відіграли важливу роль у формуванні уявлень англійців про Росію кінця XVI – початку XVII століття. Мемуарна спадщина цього англійця, котрий протягом майже двадцяти років вів торгівельні справи та виконував посольські доручення в Росії, представлена трьома творами – “Урочиста й пишна коронація Федора Івановича, царя російського” (1589), “Розповідь або спогади сера Джерома Горсея про його мандри” (1589–1590, 1626) та “Трактат про друге і третє посольство містера Джерома Горсея, есквайра, а нині лицаря, який був посланий Її Величністю до царя Росії у 1585 та 1589 роках” (1589–1591).

Перші два твори були надруковані ще за життя автора, а останній дуже довго зберігався в рукописному варіанті у фондах Британського музею і вперше вийшов друком лише у 1856 році, потрапивши до повного видання документів та спогадів про російсько-англійські відносини XVI століття¹.

Слід зауважити, що твори Горсея здавна привертати увагу як англійських, так і російських істориків². Спогади, залишені елизаветинським мандрівником, фахівці одноставно називають важливими документами, що проливають світло на деякі “темні” епізоди російської минувшини та на характер дипломатичних і торгівельних відносин між елизаветинською Англією і Росією часів Івана Грозного, Федора Івановича та Бориса Годунова. Науковцями встановлено точні дати появи перших версій

кожного з цих творів та виявлено фрагменти пізніших вставок і доповнень, які вносились автором під час наступних редакцій своїх текстів³.

Перекладені російською мовою⁴ мемуари Дж.Горсея в колишньому СРСР неодноразово ставали об'єктом фундаментальних джерелознавчих досліджень та збуджували час від часу наукові дискусії з приводу достовірності тих чи інших наведених у них відомостей⁵.

Доволі парадоксальним видається той факт, що твори англійського мандрівника, які здійняли досить потужну хвилю інтересу в різних галузях історичної науки, все ще залишаються поза увагою істориків літератури та літературознавців. Хоча, як зазначають майже всі науковці, котрі їх досліджували, ці спогади являють собою насамперед зразки ренесансної літератури, тобто пам'ятки красного письменства, які створювалися за часів, коли наука і мистецтво ще не були розчленовані. Саме про такі твори й говорить О.В.Михайлов, аналізуючи специфіку пізньоренесансного і барокового художнього мислення: "...наукове й "художнє" зближені, і відмінності між ними, як постають вони у текстах, спираються на ймовірну неявність, невідкритість того, що можна було б назвати (умовно) художнім задумом тексту; тому ці відмінності є хиткими"⁶.

Ця історико-літературна розвідка презентує першу в пострадянському просторі спробу розглянути Горсеєві спогади саме як літературні пам'ятки, і в процесі аналізу поезики одного з творів виявити художні задачі та естетичні інтенції автора. Адже сам мандрівник вважав себе вправним літератором і без зайвої скромності заявляв, що існує дві причини, які забезпечать його творам визначну долю: "перша полягає в тому, – писав він, – що я не хочу виходити у своїй розповіді за межі достеменно відомого, в чому я особисто переконався, що з'ясував під час детальних опитувань; друга причина – в тому, що розповідь моя завжди відзначається майстерністю, ерудицією, гарною манерою та стилем"⁷. Отже, якщо автор мемуарів ідентифікує себе як майстра слова, то, певна річ, вельми логічно і правомірно розглядати його твори у якості явища художнього, як зразки ренесансної "літератури факту".

I. Історико-літературний процес

“Урочиста й пишна коронація Федора Івановича” вперше з’явилася на сторінках надзвичайно популярного за часів королеви Єлизавети видання “Найголовніші навігації” (1589) Річарда Гаклюйта. Як стверджують історики, надрукована вона була майже всупереч волі укладача цієї славнозвісної антології мандрів⁸. Річ у тім, що репутація автора спогадів була в той час доволі сумнівною: у 1587 році Верховний Суд Англії розглядав його справу за звинуваченням у зловживаннях службовим становищем, які спричинили значні збитки Московській торгівельній компанії, а у 1589 році Горсея, котрий перед тим таємно втік до Росії, було заарештовано й під наглядом Джильса Флетчера відіслано до Лондона. Р.Гаклюйт, який прагнув підтримувати дружні стосунки з керівництвом Торгівельної компанії, побоювався, що включення Горсеєвих матеріалів до антології може викликати скандал чи принаймні непорозуміння. Однак настійне прохання державного секретаря Її Величності Френсіса Волсінгема, котрий протегував як особисто Дж.Горсею, так і Гаклюйтовому виданню в цілому (саме завдяки його підтримці воно й побачило світ), усе ж таки змусило Р.Гаклюйта поступитися.

На думку дослідника Р.Кроскі, який ретельно і уважно вивчав тексти Горсеєвих рукописів та порівнював їх із першими друкованими версіями, доволі слушним виглядає припущення Дж.Симмонса про те, що частина “Урочистої й пишної коронації Федора Івановича” була записана самим Гаклюйтом зі слів Горсея⁹. Думається, саме цим і можна пояснити специфіку репрезентації авторського “Я” в тексті твору: більшість описів подаються від першої особи, тобто очевидець подій сам повідомляє про побачене й почуте, однак майже з десятків разів про нього згадується як про третю особу. Так, приміром, розповідаючи про нараду духовних осіб та російської знаті, що відбулася 4 травня 1584 року, Горсей заявляє: “...там обговорювалися питання, про які **я** (виділено мною – Н.Т.) говорити не можу”¹⁰. У наступному ж абзаці зустрічаємо таку згадку: “У цей день **містер Джером Горсей** (виділено мною – Н.Т.) був серед запрошених і його провели в гарне місце, звідки він міг спостерігати церемонію...”¹¹.

Слід зазначити, що в наступному творі – “Розповідь або спогади сера Джерома Горсея про його мандри”, який вперше був надрукований лише у 1626 році С.Перчесом, оповідь про події в Російській державі ведеться виключно від першої особи (“я вважаю за потрібне... викласти все, що ви хотіли б почути про мої спостереження”, “я на власні очі бачив цього шахрая чи чаклуна”, “я боюся надмірно перевантажити мою розповідь усіма подробицями цієї справи”, “я багатослівний у цій розповіді, але ж ви бачите, як важко просувалася справа”, “я доклав усіх зусиль, аби зробити переклад якнайкраще”, “я стояв серед інших придворних і чув, як він говорив це” та ін.). Мемуарний первінь тут домінує і доволі цікавим чином поєднується з численними ліричними відступами, котрі вводять до історіографічно-начеркового художнього простору елементи автобіографії.

Саме завдяки ліричним авторським відступам, оціночним коментарям і моралізаторським пасажам читач, який спостерігає російську дійсність XVI століття очима англійця, мимохіть виокремлює найсуттєвіші події, факти чи відомості. При цьому у читача не лише складаються більш-менш чіткі враження і думки стосовно трагічних перипетій російської історії, але й формуються певні уявлення щодо позиції, поглядів, світоглядних засад і ціннісних орієнтацій самого автора-єлизаветинця. Показовими в цьому плані виявляються, наприклад, численні засудження тиранії Івана Грозного, критичне ставлення до узурпації влади (оцінка Бориса Годунова як “тирана-душогубця”), а також зіставлення певних аспектів політики російського та англійського урядів. Дії останнього, звісно, завжди подаються в компліментарно-апологетичній манері.

Втім, повернімося знову до розгляду першого твору Дж.Горсея. Адже другий твір, який у жанрово-стилістичному плані є, безперечно, значно досконалішим, навряд чи можна вважати літературною пам'яткою єлизаветинської доби. Думається, він більшою мірою належить уже до яковитської епохи. Річ у тім, що текст цього твору, який вперше вийшов друком лише у 1626 році, неодноразово перероблявся, доповнювався і редагувався як самим автором, так і видавцем.

I. Історико-літературний процес

“Урочиста й пишна коронація” репрезентує початковий етап становлення літературної манери Горсея-мемуариста. Ці спогади водночас можуть вважатись і типовим зразком англійської ренесансної белетризованої історіографії, і предтечею такої жанрової моделі, як етнографічний начерк про звичаї, побут та державний устрій чужинців. Жанрова природа цього твору відзначається конгломеративністю. Орієнтація на достовірне висвітлення подій (введення реальної топоніміки та імен історичних осіб, наведення точних цифр і дат) органічно поєднується в ньому з белетризованими описами, які за технікою нарації нагадують типові описи “високих” ренесансних романів. До розповідей про історичні події часом включаються цитати-репліки тих або інших персонажів. Це дозволяє певною мірою пожвавити доволі монотонний інформаційний потік, який складається, головним чином, із повідомлень, описів і характеристик, а завершується двома документами, що підтверджують прихильне ставлення царя Федора Івановича до Джерома Горсея.

Введення цих документів (перелік провізії, надісланої Горсеєві царем та князем Борисом Федоровичем, а також англійський переклад повного тексту Царської грамоти, яка дарувала англійським купцям привілеї) вносить певну дисгармонію у загальну структуру мемуарного твору. Однак сутність такого, на перший погляд, не зовсім зрозумілого жесту автора дещо прояснюється, якщо взяти до уваги так званий стимулюючий контекст художньої діяльності (термін, запроваджений В.Є.Халізовим¹²), тобто сукупність тих явищ, фактів і чинників, які впливають на митця зовні. І в цьому плані цілком доречною видається думка М.К.Піксанова: “Будь-який естетичний елемент, будь-яка форма чи конструкція можуть бути науково усвідомлені найбільш чутливо, тонко і єдино правильно лише за умови повного вивчення їхнього зародження, визрівання та завершення”¹³. Тож можна сподіватися, що безпосереднє звернення до історії написання і публікації “Урочистої й пишної коронації” значною мірою сприятиме більш адекватному розумінню особливостей її поезики в цілому та жанрово-композиційних рис зокрема.

Отже, мандрівник і дипломат Дж.Горсей, зраджений Фортуною, яка протягом 1573–1588 рр. була вірною його супутницею і в торгівельних, і в посольських справах, повертається у 1589 році до Англії в супроводі Джильса Флетчера. У царській грамоті, яку останній передає Єлизаветі, Горсей відкрито звинувачується у численних крадіжках та зловмисних підбурюваннях до смути. А ще в 1587 році, як відомо, купці Московської торгівельної компанії у Лондоні також висловили йому недовіру, звинувативши у зловживаннях. За таких обставин, звісно, і сам Дж.Горсей, і Р.Гаклюйт були зацікавлені в тому, щоб якомога переконливіше “відбілити” вельми забруднений імідж англійсько-російського посла¹⁴.

Тож не дивно, що у творі доволі чітко простежуються дві домінуючі інтенції, які стояли біля витоків творчого задуму Горсея. Перша з них – бажання донести до співвітчизників відомості про карколомні події чужоземної історії, поділитися власними спостереженнями щодо звичаїв росіян, яких тогочасні англійці вважали нацією вельми екзотичною, а через те і досить цікавою. Зазначимо, що такий намір автора спогадів цілком відповідав задумові укладача антології мандрів Р.Гаклюйта. Друга Горсеєва інтенція зумовлювалась його особистими життєвими проблемами: за допомогою цих спогадів він сподівався реабілітувати себе, відновити свою колись високу репутацію у торгівельних і дипломатичних колах. І такий рекламно-пропагандистський намір скандально відомого автора теж, звісно, абсолютно задовольняв Гаклюйта. Адже, якщо Горсеєві зрештою вдасться переконати читача в тому, що він діяв виключно на користь Англії, старанно захищаючи інтереси британської корони, що він і дотепер має авторитет в обох державах, і що саме йому Московська торгівельна компанія має завдячувати стрімким і позитивним розвитком англо-російських відносин, то стосунки Р.Гаклюйта, який через наполягання сіра Френсіса Волсінгема змушений був включити спогади Горсея до своєї антології, з представниками торгівельної англійської еліти не погіршаться, а, навпаки, тільки зміцняться.

Жанрове обличчя “Урочистої й пишної коронації” визначає мемуарний первінь, завдяки якому відкриваються широкі можливості викладення певних відомостей про

I. Історико-літературний процес

реальні події у вигляді спогадів очевидця, що в свою чергу дозволяє наводити вельми суб'єктивні авторські оцінки та досить тенденційно витлумачувати описуване. Крок за кроком Дж.Горсей відтворює перебіг тих історичних подій, що сталися в російській державі по смерті Івана Васильовича (похорони царя, церемонію коронації спадкоємця престолу). Він зображує святкові розваги московитів, розповідає про перші політичні заходи нового самодержця. Паралельно з розгортанням історичного сюжету відбувається й розвиток, так би мовити, приватно-біографічної лінії, яка фіксує читацьку увагу на постаті самого автора-оповідача.

Присутність спостерігача відчувається з перших сторінок твору й слугує своєрідним гарантом достовірності наведених відомостей. Майстерні описи сцен богослужіння та появи царя перед російською знаттю (в Думі) й народом (шлях від кафедрального собору до думських палат) локалізовані в часі та просторі, містять чимало топонімів, імен реальних історичних осіб, цифрову конкретику і фактаж. Інколи наводяться окремі репліки (наприклад, “З таким почтом цар підійшов до великої церковної брами, і люди заволали: “Боже, борони царя всієї Русі Федора Івановича”¹⁵), а то й цілі промови (зокрема, промова митрополита під час помазання Федора Івановича на трон). За рахунок усього цього зображення російської реальності набуває певної рельєфності та багатовимірності.

Дві магістральні лінії сюжетного розвитку – **історично-подієва** та **приватно-біографічна** – спочатку розгортаються паралельно, але поступово починають перехрещуватися. Епізоди, в яких разом із відомими російськими історичними особами бере участь і сам Джером Горсей, вплітаються в описову тканину твору, суттєво пожвавлюючи переобтяжену конкретикою розповідь. Так, приміром, побіжно згадавши, що після “Коронації” вся знать і заморські гості почали підносити цареві подарунки й висловлювати побажання довгого та щасливого царювання, автор вельми детально і не без певного самозамилування розповідає про те, як вдало він того разу вийшов із доволі складного становища. Сталося так, що російський цар майже одночасно покликав до себе Горсея й іспанського посланця Яна де Вале. Доклавши всіх

зусиль, англієць випередив іспанця, і завдяки цьому не тільки наочно продемонстрував зверхність англійської держави над іспанською, але й домогся значних привілеїв для своїх співвітчизників у сфері торгівлі на московських землях. Цей епізод спогадів, як бачимо, перебуває на перетині двох вищеназваних магістральних ліній сюжетного розвитку: в ньому ясно відчутні обидві головні авторські інтенції – донести до співвітчизників цікаву інформацію про Росію та реабілітувати своє чесне ім'я. Декларація власної позитивної ролі у розвитку англо-російських зносин, яка вперше з'являється саме в наведеному вище фрагменті, згодом перетворюється на найпотужніший мотив твору.

З подій глобального характеру центр уваги поступово переноситься на перипетії Горсеєвої біографії. На зміну замальовкам, які відтворювали реальну історичну атмосферу російського суспільно-політичного життя, та етнографічним начеркам про звичаї, обряди і традиції московитів приходить хронологічно-конкретизований звіт про те, що ж саме робив Дж.Горсей в Росії після коронації нового царя. Ракурс, в якому висвітлюється місія англійського дипломата, виявляється напрочуд вдалим для розстановки реабілітаційно-апологетичних акцентів. Так, скажімо, перш ніж навести точний перелік того провіанту, яким цар Федор Іванович щедро наділив посланця Єлизавети, автор декілька разів підкреслює, що російський самодержець надзвичайно прихильно ставився до містера Горсея. І така прихильність інтерпретується ним як підтвердження видатних особистих заслуг, а також як вияв великої поваги царя до Її Величності королеви Англії.

Текст наведеної в кінці твору царської грамоти, в якій англійським купцям надавалися чималі привілеї в торгівлі з Росією, на тлі доволі жвавої й цікавої попередньої розповіді виглядає, безумовно, як щось чужорідне. Втім, нагадаємо, що включення цього документу, котрий несе значне смислове навантаження, цілком відповідало творчому задумові як автора, так і видавця. Щоправда, в антології Гаклюйта подібних документальних вкраплень можна знайти чимало. Тож введення Горсеєм до своїх спогадів зазначеної царської грамоти, схоже, аж ніяк не суперечило

I. Історико-літературний процес

тій загальній логіці, згідно з якою формувався текст “Найголовніших навігацій”.

Отже, конгломеративна за своїм характером жанрова природа “Урочистої й пишної коронації Федора Івановича царя російського” сформувалася внаслідок доволі специфічного поєднання окремих елементів поетики ренесансної хроніки та декількох мемуарних жанрових форм (звіт про далекі вояжі, мандрівні нотатки, біографія і автобіографія, начерк про звичаї й побут чужинців), які в той час перебували ще в стадії становлення. Жанровий зміст спогадів Горсея суттєво збагачувався за рахунок введення гостроактуальних мотивів (засудження тиранії, негативне ставлення до заколотів і народних повстань), що засвідчує намагання автора-мандрівника йти в ногу з тогочасною художньою літературою. Як відомо, англійська памфлетистика другої половини XVI століття активно розробляла соціально-політичну тематику, елізаветинський роман успішно актуалізував широке коло морально-етичних проблем, а пізньоренесансна драма, принаймні у кращих своїх зразках, намагалася усвідомити сутність смисложиттєвих питань.

Втім, Горсеєві так і не вдається піднятися до рівня філософського осмислення порушених ним проблем, але причина цього криється, як видається, не стільки у бракові мистецької майстерності (хоча, певна річ, у цьому він значно поступався таким титанам, як Марло, Сідні чи Шекспір), скільки в самій природі його творчого задуму. Хитромудрий дипломат і злодійкуватий купець, він опікується насамперед прагматичними цілями – розповісти про далеку Московію та принагідно зняти ганьбу з власного імені. Реалізації цієї позаестетичної мети якнайкраще сприяє літературна форма спогадів, легкосприйнятна для читача і напрочуд зручна для автора, котрий прагне репрезентувати особистий життєвий досвід як цікавий і корисний для широкого загалу. Отже, свідомо чи інтуїтивно Дж.Горсей уловив стрижневу ідейну сутність мемуарного первеня (усвідомлення цінності особистого досвіду окремого індивідуума) і досить вправно використав його широкі естетичні можливості.

У двох наступних творах цього автора, де також висвітлюється історія Росії, кут зору залишається

незмінним: як і “Урочиста й пишна коронація”, вони презентують погляд на події в Московії крізь призму політичних та економічних інтересів Англії. Зберігаються в них і хронологічний принцип організації текстового простору, і просвітницькі засади стилю, а ось жанровий діапазон дещо розширюється, головним чином, за рахунок введення стихії авантюристичності, розростання біографічного первення та збільшення питомої ваги діалогів і вставних мікросюжетів, насичених подієвою динамікою.

---

¹Russia at the Close of the 16th Century // Works issued by the Hakluyt Society. Ed. by E.A.Bond. – L., 1856.

² *Sisson Ch.* Englishmen in Shakespeare's Muscovy or the Victims of Jerome Horsey // *Melanges en l'honneur de Jules Legras.* – Paris, 1939. – P. 232-246; *Anderson M.S.* Britain's Discovery of Russia. 1553–1815. – L., 1958; *Perrie M.* Jerome Horsey's Account of the Events of May 1591 // *Oxford Slavonic Papers.* – 1980. – V.8. – P.38-39; *Толстой Ю.В.* Сказание англичанина Горсея о России в исходе XVI столетия // *Отечественные записки.* – С.-Пб., 1859. – Т.122; *Гамель И.Х.* Англичане в России в XVI–XVII вв. – С.-Пб., 1865–1869; *Ключевский В.О.* Сказания иностранцев о Московском государстве. – Петербург, 1918. – С.19-20; *Лурье Я.С.* Письма Джерома Горсея // *Учёные записки Ленинградского гос. ун-та. Серия исторических наук.* – Л., 1941. – Вып.8. – №73. – С.189-201.

³Детальніше див.: *Севастьянова А.А.* Записки Джерома Горсея о России в конце XVI – начале XVII века: (разновременные слои источника и их хронология) // *Вопросы историографии и источниковедения: Сб. трудов.* – М., 1974. – С.63-83; *Севастьянова А.А.* Предисловие. Джером Горсей и его сочинения о России // *Горсей Дж.* Записки о России XVI – начала XVII в. – М.: Изд. МГУ, 1990. – С.5-46.

⁴Перший російськомовний переклад мемуарів Горсея з'явився у 1865 р. і був здійснений Білозерською Н.А., другим перекладачем був відомий історик Ю.В.Толстой (1877). Найбільш досконалим на сьогоднішній день вважається переклад Севастьянової А.А., що вийшов окремим виданням у 1990р. (див. *Горсей Дж.* Записки о России XVI – начала XVII в. – М.: Изд. МГУ, 1990).

⁵Див. зокрема: *Севастьянова А.А.* Сочинения Джерома Горсея как источник по истории России XVI – начала XVII в. // *Автореферат дис. ... канд. ист. наук.* – М., 1974; *Колобков В.А.* Джером Горсей и его сочинения о России XVI в. // *Автореферат дис. ... канд. ист. наук.* – Л., 1988.

⁶ *Михайлов А.В.* Языки культуры. – М.: Языки русской культуры, 1977. – С.120.

⁷*Горсей Дж.* Цит. вид. – С.171.

⁸Такої думки дотримуються і Дж. Сіммонс, і Р. Кроскі, і А. Севастьянова. Див.: *Croskey R.* The Composition of Sir Jerome Horsey's “Travels” // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas.* – Wiesbaden. 1978. –Bd.26. – H.3 – S.362-375; *Simmons J.S.G.* Russia // *Hakluyt Handbook.* Ed. by D.B.Quinn. –

I. Історико-літературний процес

Л., 1974. – V.1. – Р.161; *Севастьянова А.А.* Предисловие. Дж. Горсей и его сочинения о России // *Горсей Дж.* Цит. вид. – С.18-19.

⁹*Croskey R.* Op.cit. – Р.336; *Simmons J.S.G.* Op.cit. – Р.161.

¹⁰*Горсей Дж.* Цит. вид. – С.142.

¹¹Там само. – С.142.

¹²*Хализев В.Е.* Теория литературы. – М.: Изд. МГУ, 1991. – С.54.

¹³*Пиксанов Н.К.* Творческая история “Горя от ума”. – М., 1971. – С.18.

¹⁴У 1580 р. Горсей був відправлений в Англію послом Івана Грозного, у 1586 р. повернувся до Росії послом Єлизавети, а у 1588 р. відбув до Лондона послом Федора Івановича..

¹⁵*Горсей Дж.* Цит. вид. – С.144.